

Facultat de Filosofia i Lletres

Lliçó inaugural del curs 2008 - 2009

Victòria Camps Cervera

UAB

Universitat Autònoma de Barcelona

Facultat de Filosofia i Lletres

Lliçó inaugural del curs 2008 - 2009

Victòria
Camps
Cervera

UAB

Universitat Autònoma de Barcelona

Editat per la Facultat de Filosofia i Lletres
de la Universitat Autònoma de Barcelona
08193 Bellaterra (Barcelona)

Impress a Catalunya
Book Print Digital S.A.
Dipòsit legal: B. 39.732-2009

LLIÇÓ INAUGURAL
DEL CURS 2008 - 2009

Ètica sense atributs

En dos sentits diferents però complementaris crec que l'ètica del nostre temps pot ser qualificada com una ètica "sense atributs", un títol que, com tothom haurà detectat, és una reminiscència del cèlebre llibre de Robert Musil, *L'home sense atributs*. D'una banda, el nostre temps s'assembla molt al descrit per Musil: una època de crisi en la qual ja no és possible una mirada totalitzadora amb voluntat de comprendre el món, una cultura desenganyada i buida, plena de contradiccions impossibles de defugir. Una època que convida a ser contemplada amb un pessimisme insuperable, tot i que, en els primers decennis del segle xx, que són dels que parla Musil, faltaven per veure encara tots els horrors de les dues guerres mundials, els feixismes, l'holocaust i els confrontaments ètnics amb què acaba el segle. Això si ens limitem a parlar d'Europa i no de la resta del món.

Però hi ha un altre sentit, més encoratjador, que em permet qualificar l'ètica contemporània com una ètica sense atributs, i és el que vull prendre com a hipòtesi de les meves reflexions. L'ètica (o la moral) de les societats democràtiques, societats laiques i que compten amb un estat de dret, no pot ser res més que una ètica sense atributs, és a dir, una ètica sense adjectius que la qualifiquin ideològicament, especialment sense qualificatius religiosos. La nostra ètica, l'ètica de la que vull parlar avui aquí, no pot ser ja una ètica catòlica, islàmica o evangèlica. No és que les morals religioses hagin desaparegut. Segueixen existint, per descomptat, però el seu univers és el dels creients de cada església, són morals o ètiques que no valen per a tothom. Els estats democràtics s'han anat secularitzant, el que vol dir que no poden imposar a la ciutadania una normativa moral derivada d'una determinada confessió religiosa. Ara bé, que les societats s'hagin secularitzat i els estats siguin laics no vol dir que puguem prescindir de l'ètica com quelcom

només explicable des d'ideologies o creences molt particulars. Com va dir Kant, que va ser un dels filòsofs més determinants per explicar-nos i fer-nos entendre què és això de l'ètica, aquesta està relacionada amb la nostra condició de persones racionals. Tenim una ètica perquè som capaços d'escollir la manera com volem viure, la manera de relacionar-nos amb les altres persones i d'organitzar-nos col·lectivament. Aquesta capacitat ens permet entendre'ns a nosaltres mateixos com éssers lliures, amb la capacitat de decidir el conjunt de normes que volem que orientin la nostra existència. Voluntat i normativitat són dos elements indestruïbles de qualsevol ètica: l'ètica es concreta en un conjunt de normes –no matar, no robar, protegir els més febles, respectar tothom–, normes que són les que són perquè nosaltres ho hem volgut i ho hem decidit democràticament. Així és com s'ha arribat, per exemple, a la Declaració Universal dels Drets Humans.

Ara bé, aquesta ètica que no s'identifica amb una doctrina religiosa concreta i específica, sinó que més aviat seria expressió del sentit que volem donar a la humanitat, és una ètica molt indeterminada. Consisteix en una sèrie de valors i principis abstractes –la justícia, la pau, el respecte, la solidaritat, la tolerància, el civisme–, uns valors i uns principis que, precisament perquè són abstractes, els podem compartir sense massa problemes. Compartim grans paraules, sovint buides de contingut. Ningú gosaria avui negar que s'ha de fer justícia, que la pau és millor que la guerra, que totes les persones han de ser respectades. Qualsevol fa declaracions de l'estil que és una vergonya que no siguem capaços d'acabar amb la fam del món. El cas és, però, que la realitat desmenteix totes aquestes declaracions de principis. En la realitat trobem tota mena d'injustícies, de violència o d'intolerància. A la realitat es declaren guerres fent servir tots els eufemismes al nostre abast perquè tinguin l'aparença de guerres legítimes. No és que amb les morals religioses això no passés. Passava igual o pitjor, però hi havia una diferència. El creient, si més no, sabia que era un pecador i que algú, més enllà d'aquest món, l'estava jutjant i li demanaria comptes. Avui també n'hi ha de jutges, però tenen noms i cognoms i viuen entre nosaltres. A més a més, el que jutgen és la transgressió de la llei, no la falta d'ètica.

Amb això no vull dir de cap manera que haguem retrocedit moralment parlant pel fet d'haver abandonat o superat la dominació de les morals religioses. Hem progressat moralment perquè som més autònoms. Som nosaltres qui decidim què hem de fer i quines normes han de guiar la nostra conducta. També ho va dir Kant: la moral ha de ser autònoma i no heterònoma. No hem d'identificar la moral amb el dret o amb una doctrina religiosa, sinó que davant de qualsevol norma legal o religiosa, sempre ens hem de poder preguntar si el que ens diu la llei és o no és el

que hem de fer. Dit d'una altra manera, sabem que l'assassinat és dolent no perquè estigui penalitzat per la llei, sinó que està penalitzat per la llei perquè és dolent.

Una ètica autònoma és progressista perquè el progrés humà sempre ha significat més llibertat. I la llibertat, a més a més, és la condició de possibilitat de l'ètica: no se'ns pot fer responsables del que fem per necessitat, com créixer, envellir i morir, sinó només del que fem des de la llibertat. Ara bé, el gran problema amb el que topa l'ètica contemporània, una ètica sense atributs, una ètica autònoma i creativa, és precisament la falta d'una doctrina sòlida en la que fonamentar-se. Una doctrina que ens digui sense embuts ni ambigüitats què està bé i què està malament. Com se li diu al nen petit que ha de creure a la mare perquè encara no entén els conceptes abstractes com la justícia i el respecte ni ha après a raonar. Una ètica sense atributs és una ètica per a persones adultes, capaces de donar raons del que fan i de pensar per elles mateixes. Però pensar i decidir per un mateix és complicat, exigeix un esforç suplementari, obliga a fer-se responsable del que s'ha decidit i a retre comptes del que no s'ha fet bé. En el món actual, ho sabem prou, tot és molt incert, gairebé res és blanc o negre, abunden els tons grisos, tot sembla relatiu i complex. Ens passa el mateix que li passava a l'Ulrich, el protagonista de *L'home sense atributs*, que actua de manera contradictòria, que només dóna respostes parcials, que no troba res categòricament dolent perquè tot pot ser també bo des d'algun punt de vista. Ell mateix sintetitza la seva moral quan diu expressament que "creu en la moral sense creure en una moral determinada".

És una bona explicació, com dic, del que ens passa avui. Estem desorientats. I jo diria que la desorientació pot ser molt positiva si comencem per ser-ne conscients i deduir que només amb la col·laboració de tothom podrem arribar a construir una ètica més sòlida i més substantiva. Com diu Hannah Arendt, vivim en un món trasbalsat, on totes les conviccions que tingueren sentit en altres moments s'han anat esvaint, i hem d'aprendre a caminar "sense baranes", sense cap ajut. Això ens hauria de fer més humils i més comunitaris. Gràcies a les tecnologies de la comunicació, és cert que ens comuniquem amb molta més facilitat, però la comunicació serveix més per donar relleu a les diferències que ens separen i ens divideixen que a allò que tenim en comú i ens pot unir.

La construcció d'una ètica sense atributs –o sense baranes, per emprar l'expressió de Hannah Arendt– és un repte que hem d'afrontar com a ciutadans d'una democràcia. De fet estem recollint els fruits de més d'un segle que més aviat va voler enterrar l'ètica, desacreditar-la i excloure-la del pensament filosòfic. La filosofia de la primera meitat del segle xx és més aviat negativa pel que fa a la

reflexió sobre la moral. Considera o bé que és un discurs poc científic o que és un discurs burgès i hipòcrita. A finals del XIX, el positivisme va entronitzar la ciència empírica com l'únic coneixement vàlid i amb sentit; Marx va denunciar les diferents morals com ideologies al servei de les classes dominants; Nietzsche va elaborar una genealogia de la moral per posar al descobert totes les incoherències d'una moral fruit del ressentiment l'objectiu de la qual era l'aniquilació de l'individu; Freud va culpabilitzar les prohibicions morals del malestar que ofegava la cultura; Sartre va denunciar com a "mala fe" qualsevol intent de construir una normativa universalment vàlida; finalment, la revolució del 68 va acabar d'enterrar el discurs moral. Això és el que hem heretat, una crítica del pensament il·lustrat i de la modernitat, lúcida i brillant, però absolutament destructiva i inaprofitable per a bastir una nova ètica. És per això que ja no tenim baranes en les quals recolzar-nos. La postmodernitat només ha vingut a nodrir l'escepticisme.

Però des de l'escepticisme no es construeix cap ètica. Des del meu punt de vista, l'ètica es nodreix sobretot de la insatisfacció que produeix la realitat que coneixem i que ens envolta. L'ètica no es basa en la complaença, ni molt menys en l'autocomplaença. Si pensem que tot està bé com està, per què cal preguntar-se com hauria de ser la realitat i com hauríem de ser nosaltres? Ara bé, la insatisfacció de la que sorgeix l'ètica no pot donar lloc a actituds purament negatives que facin impossible o inútil l'esperança. L'esperança de canviar alguna cosa, de corregir alguns dels defectes d'aquest món. Esperança, per damunt de tot, de millorar en la convivència i en el progrés cap a un món més just i més lliure.

No es construeix l'ètica des de l'escepticisme, però tampoc des de la seguretat del qui creu tenir la raó i el coneixement del bé i el mal. L'ètica necessita partir d'unes conviccions clares i desenvolupar al mateix temps un esperit relativista que doni contingut a les grans paraules –vida, pau, justícia, tolerància–, però des d'una actitud oberta i dialogant. Les dues coses, conviccions clares i esperit relativista, són necessàries per evitar el que jo diria que són els dos perills d'una ètica sense atributs: el perill del fanatisme (o del fonamentalisme) i el perill de la indiferència. Una persona amb conviccions i incapaç de relativitzar-les acaba sent fanàtica. Una persona que ho relativitza tot i no és capaç de mantenir cap convicció cau en la indiferència. Intentaré explicar-ho una mica més.

El fanatisme és una actitud vinculada a l'entusiasme, a l'adhesió total a unes creences que s'accepten sense matisos i siguin quines siguin les conseqüències. El fanatisme està vinculat a doctrines clares, amb normes que eludeixen diferents interpretacions. La *yihad* o guerra santa de l'islamisme és una opció fanàtica

quan s'entén “guerra” en el sentit més literal i es vincula a un manament diví que la justifica per ella mateixa. Els terrorismes són fanàtics perquè no posen en qüestió la pertinència de mitjans violents per assolir uns fins que són vistos com indiscutibles. D'alguna manera, el fanatisme és una actitud moral, però sense flexibilitat i absolutament rígida. Això fa que el fanàtic no sigui en realitat lliure, perquè no és ell qui decideix autònomament què ha de fer, sinó que la doctrina en la que creu li assenyala tots els passos. El dubte està exclòs del pensament fanàtic.

Pot semblar estrany que digui que el fanatisme és un dels perills d'una ètica que qualifico com sense atributs, és a dir, sense doctrina, una ètica que s'ha d'anar fent a si mateixa. Sembla que el fanatisme és més propi de les ètiques amb atributs com la islàmica o la catòlica. Però el cas és que les actituds fanàtiques són més freqüents del que ens pensem. En un excel·lent escrit sobre el fanatisme, l'escriptor Amos Oz ho reconeix i diu que les universitats haurien d'organitzar cursos de “fanatisme comparat”, doncs hi ha fanatismes per tot arreu. Un fanatisme que no és el fonamentalisme declarat, sinó aquell que es manifesta amb maneres més silencioses i civilitzades. “Aquest fanatisme –diu l'escriptor hebreu– està present en el nostre entorn i potser també dintre de nosaltres mateixos”. I, a títol d'exemple, segueix dient: “Conec bastants no fumadors que et cremarien viu per encendre un cigarro a prop d'ells! Conec molts vegetarians que se't menjarien viu perquè et veuen menjar carn! Conec pacifistes desitjosos de disparar-me directament només per defensar una estratègia una mica diferent de la seva per aconseguir la pau amb els palestins”. No vol dir això que no s'hagin de defensar les conviccions fins i tot amb vehemència. Però una cosa és la convicció i una altra una mena de superioritat moral que fa impossible o inútil el diàleg. Em refereixo a la manca de “raonabilitat”, una virtut propugnada per John Rawls com l'instrument per arribar a acords legítims. Precisament perquè ja no podem fonamentar les nostres conviccions en religions o ideologies, perquè l'època dels grans relats es va acabar fa temps, prolifera el fanàtic que defensa les pròpies conviccions sense imaginació, sense la capacitat d'escoltar i de fer allò que defineix l'actitud ètica, que és saber posar-se en la pell de l'altre.

El segon perill que amenaça l'ètica avui es troba a l'extrem oposat al fanatisme. És la indiferència. Un perill pot ser més estès que el del fanatisme, ja que, si més no, el fanàtic s'ha d'esforçar per defensar unes conviccions. L'indiferent, en canvi, prescindeix de les conviccions, no les té ni les necessita. Ha fet extensiva al terreny de la moral la màxima liberal del deixar fer: tot està permès.

Fa poc temps, l'escriptor italià Claudio Magris es referia a la qüestió tot dient que "un indiferentisme moral desimbolt i apàtic" ha acabat sent "el signe del laïcisme", un laïcisme identificat amb una mena "d'opinió difusa i dominant", que fàcilment "degenera en indiferència, en oblit del sentit del sagrat i del respecte, en renúncia a l'elecció personal i a la independència de judici". L'editor Leonardo Mondadori recollia les idees de Magris per vincular l'escassa dimensió moral del nostre temps a uns mitjans de comunicació que només busquen exaltar la transgressió "agafant-se al no-res de l'exhibicionisme desbocat, l'erotisme difús o la violència". Les persones benpensants –afegia– solen rebutjar aquesta mena de crítiques perquè les consideren pròpies d'un moralisme anacrònic. A la qual cosa Mondadori replicava: "visca la moral i la santa indignació (...) ha arribat el moment de donar a les coses el seu nom i substituir el llenguatge neutre i amorf de l'absolució col·lectiva per les 'antiquades' categories del llenguatge bíblic que defineix el mal com allò que ofèn la dignitat de l'ésser humà i el bé com allò que la promou".

Te raó. La por de caure en postures totalitàries ens prevé d'utilitzar paraules com el bé i el mal per por de semblar maniqueus i dogmàtics. Però el que és indiscutible és que l'ètica no es pot construir des de la indiferència. Que sigui difícil o impossible demostrar la validesa d'unes determinades conviccions no vol dir que no tinguem l'obligació de defensar-les. Tot al contrari: "Adonar-se de la validesa relativa de les pròpies conviccions i, malgrat això, defensar-les sense titubeig, és el que distingeix l'home civilitzat del bàrbar". És una cita d'un economista, Schumpeter. Hi havia un temps en què els economistes deien aquestes coses.

Efectivament, les conviccions són perfectament compatibles amb un esperit relativista. Relativista o raonable, és a dir, una voluntat de contrastar les idees pròpies amb les contràries, d'escoltar i dialogar des del supòsit que tothom té una història i uns punts de vista, però que cap història no és més vàlida ni més convincent que la de la persona del costat. El relativisme és inseparable de la condició humana, que mai no arriba a conèixer tota la veritat.

Estareu pensant que dir que l'ètica ha de defugir tant el fanatisme com la indiferència tot mantenint unes quantes conviccions però amb un esperit relativista no és res més que un embolicar la troca que no s'acaba de concretar en res. Reconec que els filòsofs som especialistes de l'"embolica que fa fort". Però intentaré sortir de l'embolic i aclarir una mica més el sentit que ha de tenir una ètica sense atributs. Ho faré amb l'ajut d'una filòsofa que ja he citat abans, Hannah Arendt, que no va dedicar gaire atenció a l'ètica però sí a la responsabilitat. I no a una difusa responsabilitat col·lectiva, que li semblava un pur engany, sinó a la responsabilitat individual indestruïble de l'autonomia moral.

En el llibre *Eichmann a Jerusalem. La banalitat del mal*, Arendt arriba a la conclusió que la consciència moral consisteix en l'activitat de pensar i de ser capaç de formar-se un judici sobre la realitat. Sembla obvi que per tenir un judici moral cal pensar, però això precisament és el que no va saber fer Eichmann, un dels màxims responsables del genocidi jueu. El problema d'Eichmann –diu Arendt– és que havia deixat de pensar, havia deixat d'interrogar-se sobre el que feia, impulsat per un sistema que l'havia convertit en un simple buròcrata. No va ser capaç de desdoblar el seu jo i preguntar-se si estava fent el que era just i correcte. Eichmann no era exactament un home malvat o demoníac. Senzillament no tenia motius per fer el bé perquè havia deixat de pensar i de jutjar. No actuava com una persona lliure i responsable. Havia renunciat a la condició d'ésser humà.

Arendt va escriure sempre des de la crítica als totalitarismes, és a dir, als comportaments fanàtics. Contra la mentalitat totalitària va propugnar una “mentalitat àmplia” consistent en l'esforç de mirar la realitat i un mateix des de la posició de l'espectador que contrasta punts de vista per tal d'emetre el millor judici o el judici més imparcial. Només fent aquest esforç aconseguirem no abdicar de la responsabilitat i mantenir la integritat moral.

D'acord amb aquestes idees, els passos per edificar una ètica per al segle XXI, una ètica independent de cap altra doctrina que no siguin els valors fonamentals que sostenen els drets humans, són el diàleg amb un mateix i el diàleg amb els altres. En temps d'incerteses de tota mena –econòmiques, educatives, polítiques i també morals– no tenim altre remei que confiar en el procediment per arribar a la millor interpretació dels principis que considerem irrenunciables, com ara el valor de la llibertat, de la igualtat o del pluralisme. La nostra ètica ha de ser una ètica dels mitjans més que dels fins últims. Perquè el nostre problema no és reivindicar la llibertat, la igualtat o el pluralisme, aquestes grans paraules que –com va escriure Valéry– “tenen més valor que sentit”. El nostre problema és precisament trobar el sentit que han de tenir les grans paraules avui, trobar la interpretació més justa. Hem d'interpretar el sentit que ha de tenir avui la igualtat d'oportunitats, interpretar fins on hem d'arribar en l'acceptació del pluralisme mantenint al mateix temps una mínima cohesió social, interpretar sobretot el sentit que ha de tenir la llibertat individual perquè tothom pugui ser igualment lliure. La nostra ha de ser una ètica més del “com” que del “què” hem de fer.

Que necessitem una ètica és evident. D'alguna manera l'ètica s'ha posat de moda, en parlem tot sovint, la trobem a faltar cada cop que s'esdevé una crisi que posa al descobert comportaments deshonestos, corrupcions i vulneracions de la llei amb

total impunitat. I com que la trobem a faltar han sorgit un seguit d'ètiques aplicades que procuren sortir al pas dels conflictes més punyents que plantegen les diferents activitats professionals. Així tenim una ètica dels negocis, una ètica mèdica, una ètica de la comunicació, una ètica de la investigació, una bioètica, una tecnoètica. Però, com diu Alain Etchegoyen, aquest “vals de les ètiques expressa, sota la forma d'una moda efímera, la necessitat d'un retorn a la moral”, entenent aquí per “moral” l'essència de qualsevol ètica. En el fons d'aquestes morals corporatives que busquen respostes peremptòries, hi ha una exigència més fonamental que és la de trobar les característiques d'un humanisme que orienti la globalització de les nostres relacions socials i morals.

La paradoxa de la moral és que, a mesura que hem progressat guanyant una esfera més àmplia de llibertat, hem anat utilitzant aquesta llibertat ampliada per a les immoralitats més perverses. El segle xx n'és un testimoni específic. Seria un contrasentit renunciar als drets i a les llibertats individuals que tant han costat de guanyar, però també ho és identificar l'autonomia moral amb la pura espontaneïtat ètica i estètica de l'individu. La batalla per la llibertat està pràcticament guanyada. Jurídica i políticament som més lliures que abans. Però la llibertat pot ser utilitzada bé o malament, pot servir per construir i per destruir els fonaments morals d'una societat. El que ens falta és aprendre a utilitzar la llibertat d'una manera justa i responsable, *virtuosament*, com dirien els clàssics. Aquest és, des del meu punt de vista, el nucli de l'ètica que cal construir.

És lògic que per parlar d'ètica la degana hagi pensat en una filòsofa. De fet, des de Sòcrates, els filòsofs no han deixat de filosofar sobre la moral, per construir-la i bastir-ne els fonaments o per criticar-la. Però voldria afegir per acabar que la tasca d'orientar els comportaments, analitzar les situacions tant per criticar-les com per intentar comprendre-les és una de les obligacions d'una Facultat d'Humanitats. Tot el que es fa aquí és, d'una manera o d'una altra, una reflexió sobre la condició humana. Si alguna Facultat hauria de cultivar el pensament, això que segons Arendt és el nucli de la moral, és la Facultat de Lletres. Sabem que les nostres carreres no es caracteritzen per ser les més sol·licitades. Des de la perspectiva del pragmatisme dominant, són carreres inútils. El toc de gràcia ens el dona l'última pel·lícula de Woody Allen quan una de les protagonistes diu que ve a Barcelona a fer un màster sobre “identitat catalana”, i el seu amfitrió li pregunta: “I això per què et servirà?”. Segurament per res dintre dels paràmetres més utilitaris. Però sense reflexió i sense pensament no hi ha cap dubte que el món s'empobreix. En aquests dies en què l'únic tema que concentra l'atenció de tothom és la crisi econòmica, el financer filantròpic George Soros ha escrit que ell se sent un filòsof fracassat i

sosté que per entendre el que està passant cal trobar un nou paradigma, una altra manera de pensar la realitat no cenyida exclusivament als mercats. Proposa una “teoria de la reflexivitat” que reconsideri la relació entre pensament i realitat, que és un dels problemes eternals de la filosofia. Potser sí que la crisi ens durà a valorar d’una altra manera el pensament reflexiu, que exigeix un consumidor més lent que el propugnat pel capitalisme salvatge, i a retrobar tots plegats el paper dels estudis humanístics en el conjunt de la nostra cultura.

CURRICULUM VITAE
VICTÒRIA CAMPS CERVERA

Dades acadèmiques i càrrecs

Doctora en Filosofia per la Universitat de Barcelona.

Catedràtica de Filosofia Moral i Política a la Universitat Autònoma de Barcelona.

Senadora independent pel PSC-PSOE, de 1993 a 1996. En aquest període presidí la Comissió de Continguts Televisius.

Presidenta de la Fundación Alternativas (Madrid), de 1996 a 2000.

Presidenta de la Fundació Víctor Grífols i Lucas, dedicada a la investigació i promoció de la bioètica.

Consellera del Consell de l'Audiovisual de Catalunya de 2002 a 2008.

Membre del Comitè de Bioètica de Catalunya

Membre del Comitè de Bioètica d'Espanya.

Alguns llibres publicats

La imaginación ética, Ariel, 1993.

Ética, retórica, política, Alianza Universidad, 1988.

Virtudes públicas, Espasa Calpe, 1990.

Paradojas del individualismo, Crítica, 1993.

El malestar de la vida pública, Grijalbo, 1996.

El siglo de las mujeres, Cátedra, 1998.

Una vida de calidad, Crítica, 2001.

La voluntad de vivir, Ariel, 2005.

Creure en la l'educació, Edicions 62, Barcelona 2008; Creer en la educación, Península, Barcelona, 2008.

En col·laboració amb Salvador Giner, Manual de civismo, Ariel, 1998.

En col·laboració amb Amelia Valcárcel, Hablemos de Dios, Taurus, 2007.

Coordinació de Historia de la etica en tres volúmenes, Crítica, 1988-1992.

Premis rebuts

Premi Espasa d'Assaig pel llibre Virtudes públicas, 1990.

Premi Josep Ma Lladó a la llibertat d'expressió, Barcelona 1999.

Premi al Mèrit en l'Educació, Junta de Andalucía, 1999.

Premi Internacional Menéndez Pelayo, 2008.